

تحلیل مضامین مؤثر بر فرهنگ مصرف آب از دیدگاه اسلام (مطالعه کیفی)

ندا رجاییان

دکتری تخصصی برنامه ریزی درسی، گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران

نرگس کشتی آرای

دانشیار گروه برنامه ریزی درسی، دانشگاه آزاد اسلامی اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول):

keshtiaray@gmail.com

محمدعلی نادى

دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران

چکیده

مقدمه و هدف پژوهش: یکی از مسائل مهم در اسلام، محافظت از آب است. تحقیق حاضر نیز به بررسی مؤلفه‌های فرهنگ اسلامی مؤثر بر مصرف آب پرداخت.

روش پژوهش: این پژوهش کیفی و از روش تحلیل مضمون، سبک آتراید-استرلینگ، به منظور تحلیل مضامینی که از مقالات داخلی و متون اسلامی مرتبط با آب و الگوی مصرف بدست آمده می باشد. مضامین در سه دسته پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر، جهت دستیابی محقق به شبکه مضامین فرهنگ اسلامی مصرف آب دسته‌بندی شد.

یافته‌ها: تحلیل‌ها نشان داد، ۴ مضمون فراگیر شامل: باور، هنجار، ارزش و دانش به عنوان مؤلفه‌های اصلی شبکه، ۸ مضمون سازمان‌دهنده شامل: ایمان به خدا، هنجار اجتماعی، هنجار اخلاقی، هنجار قانونی، هنجار رویه‌ای، ارتقاء فرهنگ اسلامی جامعه، آب نعمت و امانت الهی، به عنوان اصول فرعی، و در نهایت ۳۴ کد مضمون پایه به عنوان عوامل جز که باید در مصرف آب با تکیه بر فرهنگ اسلامی مد نظر قرار گیرد بدست آمد.

نتیجه‌گیری: نتایج بیانگر آنند ترکیب این چهار مؤلفه، فرهنگ اسلامی مصرف آب جامعه مسلمانان را نشان می‌دهد. در کشور ما هنوز استفاده مطلوب از آب به شکل یک فرهنگ جایگاه خاص خود را پیدا نکرده، در این بخش آموزش‌های ساده اما کاربردی (با محوریت اعتدال، قناعت، پرهیز از اسراف و صرفه جویی) که از طرف دین اسلام مطرح شده می‌تواند مسلمانان را به الگوی بهینه مصرف آب رهنمون سازد.

واژگان کلیدی: اسلام، تحلیل مضمون، فرهنگ، مصرف آب.

مقدمه

کمبود آب و مسائل زیست محیطی مربوط به آن می‌باشد (فرهادی و دهقان، ۱۳۹۳). محدودیت منابع آب شیرین در بسیاری از کشورها به صورت یک معضل جدی درآمده است به طوری که این محدودیت

آب گنجینه‌ی مشترک انسان‌ها است که باید به نسل‌های بعدی سپرده شود. یکی از بحران‌های مهمی که بشر عصر امروز را تهدید می‌کند، مسئله بحران

توانسته رشد این کشورها را تحت و شعاع خود قرار دهد (علوی ینجه و مکلف سربند، ۱۳۹۳). امروزه بسیاری از کشورها با مشکل کمبود آب روبه‌رو هستند و پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۲۵ بسیاری دیگر از کشورها نیز با مسئله کمبود آب مواجه شوند، مگر این که تقاضای کل را کاهش دهند. منطقه خاورمیانه از جمله مناطقی می‌باشد که به شدت با مشکل محدودیت منابع آب شیرین مواجه می‌باشد. ایران نیز از این قاعده مستثنی نبوده و به ویژه با خشکسالی‌های پیاپی، محدودیت‌های منابع آبی و افزایش روز افزون جمعیت از یک سو و مصرف نادرست آب از سوی دیگر مواجه شوند و لذا نیازمند برنامه‌ریزی علمی و کاربردی است تا بتواند میزان بهره‌وری آب را به حداکثر برساند (کریمی، ۱۳۸۹). محافظت از آب از مسائل مهم در اسلام است که به صراحت در قرآن و احادیث استفاده‌ی درست از آن مورد تأکید قرار گرفته است. در حقیقت اصول و عقاید اسلامی همیشه حامی خوبی برای هدایت مردم به سمت حفاظت از محیط زیست و منابع طبیعی بوده‌اند (وفایی تبار، ۱۳۹۲). همچنین بیش از صد آیه به طور متفرق درباره آب در طبیعت وجود دارد که هر کدام به ویژگی‌ها و نقش آب اشاراتی مستوفی دارند (یغمایی و همکاران، ۱۳۸۹).

خداوند در قرآن می‌فرماید: «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا» و هر چیز زنده‌ای را از آب قرار دادیم" (انبیا/۳۰) همچنین: «وَاللَّهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَاءٍ» "تمام جنبندگان را از آب آفرید" (نور/۴۵). آب مایه حیات است و زندگی بدون آن ممکن نیست. کمبود آب همیشه بر روی درک آن توسط مسلمانان تأثیر گذاشته و عادات و رسوم آن‌ها را مطابق با شرایط شکل داده است. آب، موهبتی الهی است که کمتر نعمتی با آن برابری و همسانی می‌کند. خداوند آفرینش آب را برای خدمت به انسان‌ها بیان می‌کند: اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ

مِنَ النَّمْرَاتِ رِزْقًا لَكُمْ وَ سَخَّرَ لَكُمْ الْفُلْكَ لِتَجْرِيَ فِي الْبَحْرِ بِأَمْرِهِ وَسَخَّرَ لَكُمْ الْإِنهَارَ «خدای یکتاست که آسمان‌ها و زمین را آفرید و از آسمان آبی نازل کرد و با آن میوه‌ها را برای شما پدید آورد و کشتی را به خدمتتان گماشت که به اذن خدا به دریا می‌رود و جوی‌ها را به خدمت شما گماشت» (ابراهیم/۳۲). از آنجایی که انسان فراموش‌کار می‌باشد معمولاً در شناخت و قدرشناسی از نعمت‌هایی که خداوند متعال به او اعطا کرده است، فراموش‌کاری می‌کند به طوری که خداوند می‌فرماید: «افرأیتم الماء الذی تشربون» "آیا به آبی که می‌نوشید اندیشیده‌اید؟" که این خود تذکری است بر انسان تا قدر نعمت آب را بداند (واقعه/۶۷). همچنین آب مایه‌ی آسمانی و برکت می‌باشد «ونزلنا من السماء ماء مبارکاً» (ق/۹). البته برای برکت‌یابی می‌بایست انسان ایمان و تقوی را مراعات کند یعنی همین آب که ماده حیات بشریت و رشد شکوفایی و رشد تمدنی است و از آسمانی پاک می‌بارد برای اینکه مبارک باشد و برکت را برای بشریت پدید آورد، می‌باید آدمی را به سوی ایمان به خدا و تقوی بکشانند. یکی از حوزه‌های اساسی مصرف آب، مصرف آب خانگی است. اسلام برای مصرف دو حد در نظر گرفته که در متون دینی "اقتار و اسراف" نامیده شده، فرد مسلمان باید بین این دو میزان حداقلی و حداکثری مصرف کند و از افراط و تفریط بپرهیزد (فرهین‌فر و همتی‌فر، ۱۳۸۹). رویه، عادت، کیفیت و کمیت مصرف آب در جامعه، به الگوی مصرف اشاره دارد در حالی که الگوی مصرف فعلی در جامعه ما با الگوی مصرف مطلوب از دیدگاه اسلامی فاصله دارد. مصرف امروز ما با اسراف فراوانی همراه است. منابع قابل توجهی در کشورمان، نه فقط دچار اسراف، بلکه دچار اتلاف می‌شوند. در میان این منابع، بحث آب به عنوان یک منبع خدادادی مطرح است (سیدی‌نیا، ۱۳۹۰).

۱۳۹۰). الگوی مصرفی در دین اسلام به سه اصل اساسی استوار است: تمتع و استفاده از مواهب الهی، قناعت و پرهیز از اسراف و تبذیر که نتیجه باورها (جهان‌بینی)، ارزش‌ها، و هنجارها است. در قرآن مکرر از اسراف منع شده و در پنج مورد منظور از اسراف، صرف اسراف‌کاری در مسائل مادی است (تاری و غلامی باغی، ۱۳۹۰). خداوند در قرآن کریم به صراحت درباره صرفه‌جویی آب و مدیریت مصرف آن می‌فرماید: منابع آب ثابت (معین) است "و آن خدایی که از آسمان آبی به قدر و اندازه نازل می‌کند". در دین مبین اسلام حتی از اسراف کردن آب در وضو گرفتن و غسل کردن نهی شده است (زخرف/۱۱ و اعراف/۳۱). از نظر اسلام دور ریختن بقیه ظرف آبی که قابل استفاده باشد، به‌خصوص در جایی که آب نایاب است و به آن مقدار رفع نیازمندی می‌گردد، حرام است (کافی، ج ۴). معارف اسلامی ما در بردارنده‌ی همه‌ی نیازهای انسانی است عامل‌های متعددی در شکل‌گیری الگوی مصرف (آب) جامعه، مبتنی بر فرهنگ اسلامی دخالت دارد. از طرفی، همانگونه که ملکی و همکاران در پژوهش خود اعلام نمودند که تاکنون تحقیقی در حوزه رفتار مصرف آب به صورت کیفی صورت نگرفته و فراتر رفتن از مناسبات کمی و آماری برای بررسی عمیق‌تر نگرش‌ها و رفتارهای محیط زیستی ضروری به نظر می‌رسد (ملکی و همکاران، ۱۳۹۳)، لذا در این مقاله با توجه به اهمیت بحران آب و نقش مصرف آن در کشور ایران که فرهنگ حاکم بر آن فرهنگی دینی و اسلامی است، سعی پژوهشگر بر این می‌باشد که با توجه به روش پژوهش، مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها، که بر مصرف آب مؤثر است را دقیق‌تر دسته‌بندی نماید. بنابراین مقاله حاضر به تعریف دقیق مسئله با تبیین سؤال اساسی زیر می‌پردازد: شبکه مضامین مصرف آب در فرهنگ اسلامی چگونه است؟

براساس شاخص مؤسسه بین‌المللی مدیریت آب، ایران در وضعیت بحران شدید آبی قرار دارد. بنا به گزارش این مؤسسه، کشور ایران برای حفظ وضع موجود خود تا سال ۲۰۲۵ باید بتواند ۱۱۲ درصد به منابع آب قابل استحصال خود بیفزاید که این مقدار با توجه به امکانات و منابع آب موجود غیر ممکن به نظر می‌رسد (مؤسسه بین‌المللی مدیریت آب، ۲۰۰۸). علی‌رغم اینکه میانگین بارش باران در ایران، که در پهنه جغرافیایی گرم و خشک قرار گرفته، یک سوم میانگین جهانی است (رزاقی، ۱۳۸۹)، اما سرانه مصرف آب خانگی در ایران ۲۲۰ لیتر در هر روز است، در حالی که استاندارد آن در جهان تنها ۷۵ لیتر است (تجربشی و ابریشم‌چی، ۱۳۸۶). حال این سؤال اساسی مطرح است که: چرا در کشوری که با کمبود شدید منابع آب روبه‌روست مصرف آب رویه درستی ندارد؟! اصلاح الگوی مصرف به معنای تغییر در سطح مصرف است، به گونه‌ای که به الگوی مطلوب دینی نزدیک‌تر شویم. الگوی مصرف فقط بحث اقتصادی نیست، بلکه متأثر از عوامل گوناگونی است در رأس این عوامل می‌توان به عوامل اقتصادی، فرهنگی، جغرافیایی و سیاسی اشاره نمود. در این راستا، اعتقادات و باورهای مذهبی از عوامل فرهنگی می‌باشند که به نوعی الگوی مصرف را تحت تأثیر قرار می‌دهد. فرهنگی را که اسلام بنا نهاد، حیات هدف‌داری است که ابعاد زیاجویی و علم‌گرایی و منطبق‌طلبی و آرمان‌خواهی انسان‌ها را به شدت به فعالیت رسانده و همه عناصر فرهنگی را متشکل می‌سازد. فرهنگ اسلامی فرهنگ پیشرو، پویا و هدف‌دار بوده و هدف از آن اعتلای حیات آدمی است (جعفری، ۱۳۹۰). با ملاحظه و جمع‌بندی آیات و روایاتی که درباره انفاق، نفقه، قصد، اقتصاد، قناعت، تقدیر در معیشت، اسراف، تبذیر، اتراف و همانند آنها آمده، می‌توان دیدگاه اسلام را درباره الگوی مصرف استنباط کرد (محمدی ری‌شهری،

پیشینه پژوهش

امامقلی‌زاده و رئیسی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای تحت عنوان "فرهنگ مصرف آب از دیدگاه اسلام و قرآن و راهکارهای بهبود آن" استفاده از برنامه‌های تعلیمی از طریق مساجد یا رسانه‌های عمومی برای کار بست تعالیم اسلامی در مورد صرفه‌جویی آب را توصیه نمودند. در مجموع گفته شده عوامل فرهنگی نقش مهمی بر الگوی مصرف می‌گذارد و مصرف را از حالت عادی خارج و به سمت مصرف متعادل سوق می‌دهد. تبیین الگوی بهینه مصرف، تقویت فرهنگ عمومی مصرف، تدوین برنامه جامع برای آموزش همگانی، الگوی مصرف زنان، ترویج اخلاق صحیح اسلامی در شیوه مصرف، همگی باید مورد توجه قرار گیرد (امامقلی‌زاده و رئیسی، ۱۳۹۱).

طاهرپور و همکاران (۱۳۹۵)، در مقاله‌ای تحت عنوان «مبانی، اصول و روش‌های تربیت شهروند زیست محیطی از دیدگاه اسلام» که با روش استنتاجی انجام شد، نتایج این پژوهش از دید هستی‌شناختی نشان داد که طبیعت، ماهیتی از اویی و به سوی اویی دارد و سراسر طبیعت کلمه الله است. همچنین یکی از اصول مطرح شده در این پژوهش، مسئولیت نسبت به حفظ نظام احسن طبیعت است که انسان با روش کسب و تقویت آگاهی نسبت به محیط زیست به عنوان نظام احسن می‌تواند در حفظ و بقای آن، سهمی باشد (طاهرپور و همکاران، ۱۳۹۵).

جوهری^۲ و همکاران (۲۰۱۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «مطالعه رفتار وضو در میان مسلمانان در مالزی» بیان می‌دارد که: مراسم وضو در مالزی تنها توسط رفتار مصرف‌کنندگان و سیستم اجرای وان وضو قابل کنترل و منجر به کاهش مصرف آب در حین اعمال وضو می‌شود (جوهری و همکاران، ۲۰۱۳).

عبدالرحمان جاه^۳ (۲۰۱۵) در مقاله‌ای تحت عنوان «آب در فرهنگ اسلامی» بیان می‌دارد که: تأمین آب برای دیگران مانند صدقه خوب در نظر گرفته می‌شود.

در این بخش از پژوهش به مرور اجمالی برخی مطالعات قبلی که در داخل و خارج از کشور در ارتباط با موضوع مورد بررسی پژوهش حاضر انجام شده‌اند، پرداخته شده است. احمدی و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله‌ای تحت عنوان "اهمیت مصرف آب و تقدس آن از دیدگاه اسلام" مطرح نمودند که: هشت آیه به طور مستقیم و حدود شصت آیه به طور غیر مستقیم در قرآن و همچنین احادیث مختلف درباره آب وجود دارد. لذا با توجه به مشکل خشکسالی در کشور مسلمان ایران، بر اهمیت و ارزش آب و همچنین مصرف آن از نظر اسلام و قرآن کریم باید تأکید بیشتری صورت گیرد. رحیمی فراهانی و محرابی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای تحت عنوان «اهمیت مدیریت منابع آب از دیدگاه اسلام و قرآن» که با استفاده از روش کتابخانه‌ای، مروری اسنادی بر متون دینی در زمینه مصرف آب داشته‌اند، آب و مدیریت منابع آب را به عنوان یک اصل اساسی در زندگی بشری مطرح دانستند به شکلی که در ادیان الهی، آب را اولین پدیده‌ای می‌دانند که خداوند خلق نموده و معتقد هستند که سایر موجودات نیز به نحوی از آب ایجاد شده‌اند. همچنین به بحث تقدس آب، و نقش شفابخشی آن اشاره نمودند. (رحیمی فراهانی و محرابی، ۱۳۹۰).

کیانیان و همکاران (۱۳۹۱) در مقاله «اهمیت آب باران از دیدگاه دین مقدس اسلام و مدیریت آن در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و افزایش تولید ملی» به ارتقاء سطح فرهنگ اسلامی برای کنترل مصرف آب اشاره کردند و دو گروه از افراد را مورد بررسی قرار دادند، به یک گروه آموزش‌های علمی و دینی داده شد و گروه دیگر تغییری نداشتند نتایج نشان داد بسیاری از مشکلات در مصرف نامناسب آب در آگاه نبودن مردم از این موضوع است (کیانیان و همکاران، ۱۳۹۱).

بررسی هر پدیده‌ای مستلزم شناخت تعریف و معانی آن است، با توجه به اهمیت فرهنگ مصرف (آب) لازم است اجزای مختلف این اصطلاح مانند فرهنگ، مصرف و نیز در تعریفی کلی‌تر فرهنگ اسلامی (مصرف آب) مورد بررسی قرار گیرد.

فرهنگ^۶ ارزش‌ها، دانش‌ها، ایده‌ها، نگرش‌ها و نمادهای آگاهانه و ناآگاهانه‌ای است که رفتار انسان را شکل می‌دهد و از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود (خاشعی و مستمع، ۱۳۹۰). گیرتر^۷ فرهنگ را به "معرفت مشترک انسانی" معنا کرده، که دارای ویژگی‌های بشری، اکتسابی و مشترک بودن (بین یک یا چند گروه انسانی) و نیز تحول‌پذیری و قابلیت انتقال می‌باشد (ایتزن، ۱۳۷۶). والاس^۸ (۱۹۶۴) در نظریه خود رفتار مصرف‌کننده را مستقیماً با فرهنگ مرتبط می‌داند این نظریه بیان می‌دارد که فرهنگ نیرویی همه‌جانبه است که شکل‌دهنده شخصیت بوده و شیخ صیت تعیین‌کننده کلیدی رفتار مصرف‌کننده می‌باشد بنابراین، فرهنگ فاکتوری حیاتی است که نه تنها رفتار مصرف‌کننده را تعیین می‌کند بلکه آن را توصیف می‌نماید. در تعریفی دیگر، فرهنگ، بینش‌ها، باورها، نگرش‌ها، آرمان‌ها و آرزوهای فردی و اجتماعی را شکل داده، بایدها و نبایدهای حاکم بر رفتار فردی اجتماعی، عبادی و حتی چگونگی رفتار انسان با طبیعت را ترسیم می‌کند و توسعه فرهنگی به معنای ارتقا و اعتلای زندگی فرهنگی جامعه و دستیابی به ارزش‌های متعالی فرهنگی است (صالحی امیری، ۱۳۸۶). همه تأکید دین اسلام نیز برای کسب علوم و فنون و تحریض مسلمانان به تحصیل دانش، برای تأمین و تضمین تعالی جامعه انسانی است و لذا متعالی‌ترین فرهنگ انسانی، فرهنگ دینی است که ارمغان وحی است (جعفری، ۱۳۹۰). فرهنگ اسلامی^۹ خود یک فرهنگ ویژه و خاص است در میان فرهنگ‌های جهان، با یک روح خاص و یک سلسله

آب یک هدیه الهی است و باید به طور مساوی و همراه با عدالت تقسیم و توزیع شود. و لذا باید بالاترین درجه از مسئولیت اداره شود (به صورت فردی و جمعی) و به تعهد مسلمانان در مصرف بهینه آب تأکید داشته است (عبدالرحمان جاه، ۲۰۱۵).

سیرج و طیب^۴ (۲۰۱۷) در تحقیقی تحت عنوان: «آب در اسلام» مطرح نمودند: برخی ادیان همچون مسیحیت به علت انسان محور بودنشان، تسلط انسان بر طبیعت را مجاز می‌دانند. در این میان، دین اسلام به دلیل داشتن تفاوتی عمده با سایر ادیان، مورد توجه خاصی قرار گرفته است. این تفاوت ناشی از دو مسئله است. اول، تأکید قرآن بر قوانین منطقی حاکم بر کیهان، نظم موجود در زندگی جانداران و توجه به رسالت انسان به عنوان خلیفه‌ی خدا بر روی زمین. دوم، ویژگی‌های جغرافیایی محل ظهور اسلام که موجب تأکید این دین بر حفاظت از منابع طبیعی از جمله آب، درختان میوه و چهارپایان شده است. می‌توان نتیجه گرفت که تأکید آموزه‌های اخلاقی و عملی دین اسلام بر مصرف صحیح آب و نکوهش اسراف کاران تأثیر مثبتی در نگرش و رفتار مصرف آب افراد دارد.

ابسر^۵ (۲۰۱۳) در مقاله‌ای تحت عنوان «آینده مدیریت منابع آب در جهان اسلام»، بینش در دسترس بودن و استفاده از آب در جهان اسلام را ارائه می‌دهد و به تأثیر و نقشی که آب بر سیستم‌ها و روابط فعلی انسان‌ها دارد، اشاره می‌نماید دیدگاه‌های بین‌المللی در حال ظهور و روندهایی که ممکن است آب باعث تغییر در مدیریت جهان اسلام داشته باشد. سرانجام فلسفه مذهبی مسلمان و اهمیت آب به عنوان یک کانال بالقوه، که می‌تواند بر سیاست‌های آینده تأثیر بگذارد و پاسخ برخی از تقاضای آب را که این کشورها در قرن ۲۱ با آن مواجه هستند، بدهد.

مبانی نظری پژوهش

مشخصات مخصوص به خود. این فرهنگ مانند یک سلول زنده رشد کرد و فرهنگ‌های دیگر را از یونانی و هندی و ایرانی و غیره در خود جذب و به صورت موجودی جدید با چهره و سیمایی مخصوص خود، ظهور و بروز نمود. به اعتراف محققان تاریخ فرهنگ و تمدن، تمدن اسلامی در ردیف بزرگ‌ترین تمدن‌ها و فرهنگ‌های بشری است (مطهری، ۱۳۷۷). اولین بنیان‌گذار و حمایت‌کننده اصلی این فرهنگ، خداوند است که اسلام را آیین جهانی دانسته (آل عمران/۱۹) و با فراخوان نوع بشر به سوی باورها، ارزش‌ها و هنجارهای توحیدی بر آن است که فرهنگی مبتنی بر فطرت مشترک انسانی تشکیل دهد (روم/۳۰). ویژگی‌های اصلی فرهنگ اسلامی را از دیدگاه امام خمینی می‌توان در اسامی به کار رفته برای فرهنگ از قبیل فرهنگ قرآن، فرهنگ الهی، فرهنگ حق، فرهنگ صحیح و فرهنگ سالم استنباط کرد. از این‌رو الهی بودن، حق بودن، غنی بودن، از قرآن نشأت گرفتن، آموزنده، مستقل و خودکفا بودن، پیشرونده و مترقی بودن، توجه خاص به اصول اعتقادی و اخلاقی، توجه ویژه به تعلیم و تربیت و تحصیل علم و دانش، انسان‌سازی و انسانیت از ویژگی‌های بارز فرهنگ در اسلام هستند (اسدی، ۱۳۸۸). در بررسی دقیق‌تر می‌توان، مؤلفه‌های مشترک فرهنگ به طور عام و فرهنگ اسلامی به طور خاص را اینگونه مطرح نمود: که فرهنگ به معنای معرفت مشترک انسانی بود و این بدین معناست که فرهنگ شدن یک معرفت و شناخت پس از پیمودن مراحل چهارگانه‌ای میسر است: نخست اینکه معرفت یاد شده مورد شناسایی و سنجش جامعه قرار گیرد، در مرحله دوم به صورت نگرشی صحیح که می‌تواند راهنمای مناسبی برای افکار و رفتارها باشد، در کنار هم قرار گیرند، در مرحله سوم مورد پذیرش جامعه واقع شود؛ یعنی مطلوبیت آن توسط جامعه پذیرفته شود، در گام چهارم در عمل نیز به پذیرش یاد

شده پایبند باشد لذا در این تعریف باورها (جهان بینی)، دانش‌ها، ارزش‌ها و هنجارها مهم‌ترین و اصلی‌ترین مؤلفه‌های فرهنگ‌اند (قلی‌زاده، ۱۳۹۰). از طرفی، واژه مصرف^۱ در لغت و ادبیات فارسی به معنای خرج و صرف؛ و مصرف شدن، به معنای به کار شدن، خرج شدن و به کار رفتن آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷). در لغت عربی، واژه «صرف» بیشتر به معنای منع و برگرداندن چیزی از حالی به حال دیگر به کار رفته است. یکی از معناهای این واژه هم مصرف کردن اموال است و واژه «مصاريف» به معنای مخارج است (لغت‌نامه عربی، ج ۲: ۱۹۸). به نظر پژوهشگر مصرف نوعی عمل است که تحت تأثیر فرهنگ جامعه صورت می‌پذیرد. الگوی مصرف نیز چیزی جز همان هنجارهای حاکم بر عمل که خود برخاسته از ارزش‌ها و در نهایت فرهنگ جامعه می‌باشد نیست. امروزه زندگی اجتماعی از طریق پیوند میان فرهنگ و اجتماع مشخص می‌شود (فراهانی، ۱۳۸۸). معانی مشترک بین افراد اساس تعامل مستمر و احساس پیوستگی آنان است این امر به عبارتی فرهنگ آن جامعه را می‌سازد (بهار، ۱۳۹۰). این معانی مشترک و فرهنگ براساس اصول تشکیل‌دهنده فرهنگ اسلامی مصرف که شامل باور، دانش، ارزش و هنجارها می‌باشد به اختصار توضیح داده می‌شود.

باورها: فرهنگ در اساس خود، باور است و انسان‌ها براساس باورهای خود عمل می‌کنند. باورها را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: الف) باورهای هستی‌شناختی: این باورها از واقعیت‌ها خبر می‌دهند و درباره هست و نیست و بود و نبود امور صحبت می‌کنند. مانند خدا هست و... ب) باورهای ارزش‌شناختی: این باورها، بیان خوبی (ارزش) و بدی (ضد ارزش) هستند. مانند ظلم بد است، ج) باورهای زیباشناختی: باور به زیبایی یازشتی امور است (چلبی، ۱۳۹۱: ۳۵).

ارزش‌ها: شیوه‌ایی از بودن یا عمل که یک شخص یا یک جمع به عنوان یک شیوه آرمان می‌شناسد و افراد یا رفتارهایی را که بدان نسبت داده می‌شود، مطلوب و مشخص می‌سازد. ارزش‌ها در نظام آرمانی وجود داشته و به صورت عینی قابل رؤیت نیست، گرچه مسائل و حوادث یا رفتارها می‌توانند از ارزش‌ها الهام بگیرند. از این‌رو، ارزش‌ها به صورت هنجار و نماد قابل مشاهده هستند (گی‌روشه، ۱۳۹۰).

هنجارها: هنجارها، قواعد جمعی رفتار یا دستورالعمل‌هایی هستند که بر رفتار افراد در جوامع مختلف حاکم هستند. معمولاً هنجارها مبتنی بر ارزش‌های مورد قبول جامعه هستند. هنجارها را می‌توان به چهار نوع اجتماعی، اخلاقی، قانونی و رویه‌ای تقسیم کرد. هنجارهای اجتماعی حوزه عمل را محدود می‌سازند. ارزش‌ها و قواعد اخلاقی به عنوان ستاره‌های راهنما جهت کلی عمل را تعیین می‌کنند. لازم به ذکر است که هنجارهای قانونی ناظر به پیامدهای عمل هستند و اثر انتخابی روی آن‌ها دارند، هنجارهای رویه‌ای مقتضیات عقلی و فنی عمل را مشخص می‌سازند (برات‌نژاد و اکبری خانقاه، ۱۳۹۳). دانش مجموعه‌ای از نگرش‌ها، تجربیات و مراحل است که به صورت درست و صحیح در کنار هم قرار گرفته‌اند. از این‌رو، راهنمای مناسبی برای افکار، رفتارها و ارتباطات است (استربی^{۱۱}، ۲۰۰۳). در نهایت دانش شامل حقایق و باورها، مفاهیم و اندیشه‌ها، قضاوت‌ها و انتظارات، متدولوژی (روش‌شناسی) یا علم اصول و نحوه انجام فنون است (ملهترا^{۱۲}، ۲۰۰۴).

نگاه مکتب اسلام به موضوع مصرف

همچنین به طور مختصر می‌توان فرهنگ مصرف از نظر دین اسلام (با محوریت اعتدال و دوری از اسراف) با تکیه بر قرآن و سنت (سخنان ائمه اطهار) اینگونه بیان نمود: قرآن: ۱- یا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ

مَسْجِدٍ وَ كُلُوا وَ اشْرَبُوا وَ لَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ؛ ای فرزندان آدم! زینت خود را به هنگام رفتن به مسجد، با خود بردارید! و (از نعمت‌های الهی) بخورید و بیاشامید ولی اسراف نکنید که خداوند مسرفان را دوست نمی‌دارد! (اعراف/۳۱). ۲- «وَ آتِ ذَا الْقُرْبَى حَقَّهُ وَ الْمَسْكِينِ وَ ابْنَ السَّبِيلِ وَ لَا تُبَذِّرْ تَبْذِيرًا» (اسراء/۲۶). حق خویشاوند و بیچاره و در راه مانده را ادا کن و هیچ‌گونه ریخت و پاش و اسراف نکن. ۳- «وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَ لَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُومًا مَّحْسُورًا» در انفاق و احسان، میانه‌رو باشید نه چنان بخیل که دست بسته باشید و نه چنان سخاوتمند که هر آنچه در اختیار دارید، به دیگران ببخشید و خود از روی تنگدستی خانه‌نشین شوید. اسلام، مکتب اعتدال است و از هرگونه افراط و تفریط، حتی در کارهای نیک، نهی می‌کند، زیرا نتیجه‌ای به جز حسرت و ملامت ندارد (اسراء/۲۹). سنت: ۱- رسول خدا (ص) در بیان کمترین حد اسراف می‌فرماید: «إِنَّ مِنَ السَّرْفِ أَنْ تَأْكُلَ كُلُّ مَا اسْتَهَيْتَ». اینکه هر چه دلت بخواهد بخوری اسراف است (نهج البلاغه/۹۱۸). ۲- رسول اکرم صلی الله علیه و آله در جایی دیگر فرمودند: «الْوَضُوءُ بِمُدٍّ وَ الْغُسْلُ بِصَاعٍ وَ سِنِّيَاتِي أَقْوَامٌ بَعْدِي يَسْتَقِيلُونَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ عَلَىٰ خِلَافِ سُنَّتِي» مقدار آب وضو یک مُد (۷۵۰ گرم) است و مقدار آب غسل یک صاع (۳ کیلو) است و بعد از من مردمی می‌آیند که این مقدار آب را کم می‌شمارند؛ این مردم برخلاف سنت من هستند و کسی که بر سنت من ثابت باشد (وضو را به یک مُد و غسل را به یک صاع انجام دهد) در بهشت قدس با من است (حلی، ۱۴۱۴، ج ۱). ۳- امام صادق علیه السلام فرمودند: «إِنَّ الْقَصْدَ أَمْرٌ يُحِبُّهُ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَ إِنَّ السَّرْفَ يُبْغِضُهُ وَ حَتَّىٰ صَبَّكَ فَضَلَ شَرَابِكَ» میانه روی چیزی است که خدای عزوجل آن را دوست دارد و اسراف را ناخوش می‌دارد (الکافی، ۴: ۵۲). با توجه به مطالب بالا، پژوهشگر

براساس متد پژوهش خویش، که در ادامه معرفی می‌گردد (تحلیل مضامین)، نوعی رابطه‌ی شبکه‌ای بین مؤلفه‌های فرهنگ (دانش، باور، هنجار، ارزش) و مصرف آب از نگاه اسلام برقرار کرده و در نهایت شبکه مضامین فرهنگ اسلامی مصرف آب را ترسیم نموده است.

روش‌شناسی

روش این پژوهش به شیوه کیفی^{۱۳} می‌باشد. پژوهش کیفی، اغلب در یک حوزه غیرمحسوس و اساساً به صورت تجربه شده و شهودی است. این پژوهش یک جریان پویاست که به سوی رسیدن به دیدگاه‌ها و ویژگی‌های نهایی در یک مسیر متکامل شونده گام بر می‌دارد. همچنین تلاش و کوششی اندیشمندانه برای معنادار کردن واقعیات است. ابعاد پژوهش کیفی یک عملکرد تلفیقی برای پژوهشگران دارد (کشتی آرای، ۱۳۸۷). تحقیقات کیفی در علوم اجتماعی رشد چشمگیری دارد. برای کسب نتایج مفید و با معنی در تحقیقات کیفی، لازم است داده‌ها به صورت روشمند تحلیل شود. یکی از روش‌های ساده و کارآمد تحلیل کیفی، تحلیل مضمون^{۱۴} است. تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند، همچنین، تحلیل مضمون، روشی است که هم برای بیان واقعیت و هم برای تبیین آن به کار می‌رود (براوون و کلارک، ۲۰۰۶). مضمون یاتم^{۱۵}، الگویی است که در داده‌ها یافت می‌شود و حداقل به توصیف و سازماندهی مشاهدات و حداکثر به تفسیر جنبه‌هایی از پدیده می‌پردازد (بیاتزیز، ۱۹۹۸). تحلیل مضمون، طیف گسترده‌ای از روش‌ها و فنون را در بر می‌گیرد. در فرآیند تحلیل مضمون با توجه به اهداف و سؤالات

تحقیق می‌توان از روش‌های تحلیلی مناسب آن استفاده کرد. شبکه مضامین^{۱۸} روش مناسبی در تحلیل مضمون است که آتراید- استیرلینگ در سال ۲۰۰۱ آن را توسعه داده است. آنچه شبکه مضامین عرضه می‌کند نقشه‌های شبیه تارنما به مثابه اصل سازمان‌دهنده و روش نمایش است. شبکه مضامین، بر اساس روندی مشخص، مضامین پایه (کدها و نکات کلیدی متن)، مضامین سازمان‌دهنده (مضامین به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و مضامین فراگیر (مضامین عالی در برگیرنده اصول حاکم بر متن به مثابه کل) را نظام‌مند می‌کند؛ سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضامین برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آنها نشان داده می‌شود (آتراید استیرلینگ، ۲۰۰۱). در این پژوهش، پژوهشگر ابتدا به گردآوری مقالات داخلی از پایگاه‌های اطلاعاتی معتبر (کلیه منابع مکتوب و دیجیتال) در دسترس مرتبط با آب، الگوی مصرف مبتنی بر ارزش‌های اسلامی، نقش اصول اسلامی در رابطه با مصرف آب و... پرداخته و در چارچوب یک جدول و با معرفی نام پژوهشگر، سال انجام یا چاپ مقاله و یافته‌های اصلی دارای شناسنامه گردیدند؛ لازم به ذکر است که انتخاب نمونه، از طریق نمونه‌گیری هدفمند انجام شده. با توجه به این که در پژوهش‌های کیفی، حجم نمونه رابطه‌ی مستقیمی با تصمیم‌گیری و قضاوت محقق دارد و مطابق با نظر پاتون این امر مستلزم معامله‌ی پایاپای بین گستردگی تحقیق و عمق آن است (گال^{۱۹}، بورگ و گال، ۲۰۱۵). بنابراین حجم نمونه در این سطح از قبل معلوم نیست با این وجود در مورد بررسی و واکاوی متون و اسناد، نمونه‌گیری به صورت تدریجی انجام شد و تا سرحد اشباع ادامه یافت. در ادامه نیز از طریق کدگذاری، مضامین به صورت مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر، به منظور دستیابی محقق به شبکه مضامین

که در آن Pao به معنی درصد توافق مشاهده شده (ضریب پایایی)، M تعداد توافق در دو مرحله کدگذاری و n_1 تعداد واحدهای کدگذاری شده در مرحله اول. n_2 تعداد واحدهای کدگذاری شده در مرحله دوم است. این رقم میان صفر (هیچ توافق) تا یک (توافق کامل) متغیر است. و لذا پاسخ نتیجه محاسبه نشان می‌دهد که نتایج تحقیق از قابلیت اعتماد بالایی برخوردار است.

یافته‌ها

در این بخش محقق به منظور دستیابی به پاسخ سؤال پژوهش به پیاده‌سازی مقالات پرداخته. در جدول شماره ۱ به نمونه‌ای از مقالات و نحوه کدگذاری مضامین مستخرج از یافته‌ها اشاره شده است. (لازم به ذکر است، مضامین برآمده در هر دو جدول و شکل، محقق ساخته و برآمده از نتایج تجزیه و تحلیل پژوهشگر، می‌باشد).

فرهنگ اسلامی مصرف آب، استخراج شد. برای سنجش روایی تحقیق حاضر علاوه بر این که مضمون‌های فراگیر، سازمان‌دهنده و اصلی با مطالعه مبانی نظری، پیشینه تحقیق، اهداف تحقیق و منبع مورد بررسی انتخاب شدند، مضامین از نوع مشهود و توصیفی بوده و پژوهشگر در محتوای مضامین دخل و تصرفی نداشته است و لذا از دقت و صحت (روایی) بالایی برخوردار است. در ضمن نظریات و رهنمودهایی گروهی از خبرگان نیز در این خصوص لحاظ شده و قبل از کدگذاری جرح و تعدیل نهایی به عمل آمده است، به این صورت که مضامین در مرحله اول توسط خود پژوهشگر از تفاسیر استخراج گردید و در مرحله دوم با مراجعه به خبرگان، مضامین با نظارت آنان مجدداً شناسایی و استخراج شد. با مقایسه این دو مرحله و بر مبنای میزان توافق دو مرحله کدگذاری، ضریب پایایی محاسبه شده است. بدین منظور از روش هولستی استفاده شده است که فرمول آن چنین است:

$$Pao = 2M / (n_1 + n_2) : 2(50) / (156 + 93) = 0.401$$

جدول (۱): تحلیل یافته‌ها و کدگذاری مضامین

نام پژوهشگر	عنوان پژوهش	یافته	کد مضامین
مردانی نوکنده و کابلی ۱۳۸۸	اصلاح الگوی مصرف در پرتو فرهنگ ساده زیستی (با تأکید بر آموزه‌های قرآنی)	اصلاح الگوی مصرف و ساده زیستی مورد نظر اسلام عبارتست از: ساده زیستی و اصلاح الگوی مصرف مسئولان جامعه، فرهنگ‌سازی، ساده زیستی و مصرف درست آثار فراوانی دارد که مهم‌ترین آنها شکرگزاری که منجر به آسودگی، و موفقیت در زندگی می‌شود.	۱- ساده زیستی ۲- اصلاح الگوی مصرف مسئولان ۳- فرهنگ‌سازی ۴- شکرگزاری
فراهانی فرد ۱۳۸۸	اصلاح الگوی مصرف و محیط زیست	در این پژوهش مطرح شد که با ایمان به خداوند انسان گرفتار مصرف‌زدگی نمی‌شود. انسان معتقد به آخرت به آثار تکوینی و معنوی مصارف غیرشرع توجه خواهد داشت. همچنین امانت‌داری انسان مطرح است که نعمت الهی (آب) را امانت الهی می‌داند و از بین نمی‌برد.	۵- ایمان به خدا ۶- آخرت گرایی ۷- امانت‌داری
فراهانی فرد ۱۳۸۹	اقتصاد منابع طبیعی از منظر اسلام (اصول و مبانی)	در این پژوهش یکی از اصول اعتقادی در حوزه مصرف و رفتار مصرفی در نظام اقتصادی اسلام اینگونه مطرح شده که اگر مصرف همراه با تقوا، شکر و رعایت حدود شرعی باشد، سبب برکت و تداوم نعمت و ازدیاد آن شده.	۸- تقوا ۹- شکر ۱۰- رعایت حدود شرعی ۱۱- برکت

نام پژوهشگر	عنوان پژوهش	یافته	کد مضامین
			۱۲- تداوم نعمت
غلامرضایی ۱۳۸۹	مبانی مصرف گرایی در دنیای جدید و اصول مصرف در اسلام با تاکید بر رسانه ملی	مصرف درست در اسلام باید از اصول زیر برخوردار باشد: اعتدال و میانه روی در مصرف (حتی حلال آن). پرهیز از اسراف و تبذیر، نوع دوستی، قناعت، پرهیز از تجمل پرستی، انفاق در مورد دیگران. همچنین نقش رسانه ملی در مصرف مطرح شده که اقدامات زیر را باید انجام دهد: مانند قناعت، صرفه جویی و ساده زیستی. تقبیح چشم و هم چشمی، اسراف، تجمل	۱۳- اعتدال ۱۴- پرهیز از اسراف ۱۵- پرهیز از تبذیر ۱۶- نوع دوستی ۱۷- قناعت ۱۸- پرهیز از تجمل پرستی ۱۹- انفاق ۲۰- رسانه ۲۱- تقبیح چشم و هم چشمی ۲۲- صرفه جویی
شاه‌آبادی ۱۳۸۹	تجمل و اسراف	در این پژوهش مهم ترین آثار و پیامدهای اسراف و مصرف گرایی در جامعه اسلامی که باعث کم رنگ شدن ارزش‌ها می‌شود شامل: ۱. محرومیت از دوستی خدا ۲. فساد اجتماعی ۳. گمراهی و محرومیت از هدایت الهی	۲۳- محرومیت از دوستی خدا ۲۴- فساد اجتماعی ۲۵- گمراهی از هدایت الهی
رحیمی فراهانی و محرابی ۱۳۹۰	اهمیت مدیریت منابع آب از دیدگاه اسلام و قرآن	در این پژوهش، آب و مدیریت منابع را مطرح نموده. آب را اولین پدیده‌ای می‌دانند که خداوند خلق نموده و معتقد هستند که سایر موجودات نیز به نحوی از آب ایجاد شده‌اند. همچنین به بحث تقدس آب، و نقش شفا بخشی آن اشاره نمودند.	۲۶- شفا بخش ۲۷- تقدس آب ۲۸- آب خالق موجودات
امامقلی زاده و رئیس ۱۳۹۱	فرهنگ مصرف آب از دیدگاه اسلام و قرآن و راهکارهای بهبود آن	استفاده از برنامه‌های تعلیمی از طریق مساجد یا رسانه‌های عمومی برای کاربست تعالیم اسلامی در مورد صرفه‌جویی آب توصیه شده. تبیین الگوی بهینه مصرف، تقویت فرهنگ عمومی مصرف، تدوین برنامه جامع برای آموزش همگانی، الگوی مصرف زنان، ترویج اخلاق صحیح اسلامی در شیوه مصرف همگی باید مورد توجه قرار گیرد.	۲۹- رسانه عمومی ۳۰- عوامل فرهنگی ۳۱- الگوی بهینه مصرف ۳۲- تقویت فرهنگ عمومی مصرف ۳۳- آموزش همگانی ۳۴- زنان ۳۵- ترویج اخلاق اسلامی
کیانیان و همکاران ۱۳۹۱	اهمیت آب باران از دیدگاه دین مقدس اسلام و مدیریت آن در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و افزایش تولید ملی	در این مقاله به ارتقاء سطح فرهنگ اسلامی برای کنترل مصرف آب اشاره کرده. همچنین دو گروه از افراد را مورد بررسی قرار داده و مقایسه کرده، به یکی آموزش‌های علمی و دینی داده شده و دیگری خیر. نتایج نشان داد بسیاری از مشکلات در مصرف نامناسب آب در آگاه نبودن مردم از این موضوع است.	۳۶- ارتقا سطح فرهنگ ۳۷- آگاهی ۳۸- آموزش علمی ۳۹- آموزش دینی
برات‌نژاد و اکبری خانقاه ۱۳۹۱	بررسی الگوی مصرف از منظر ارزش‌های اسلامی	فرهنگ هر جامعه (مجموعه باورها و هنجارها) تابع قوانین است. الگوی مصرف به عنوان یک عمل، تابع هنجارهایی است که این قواعد مبتنی بر ارزش‌ها و باور هستند. در حال حاضر عدم تناسب بین ارزش‌های موجود جامعه	۴۰- باور ۴۱- هنجار ۴۲- ارزش ۴۳- قانون (قواعد)

نام پژوهشگر	عنوان پژوهش	یافته	کد مضامین
		با متون و منابع دینی است.	
وفایی تبار ۱۳۹۲	آب و حفاظت از آن در فرهنگ اسلامی	در این پژوهش استفاده از مساجد به عنوان مکانی برای تبلیغات حفاظت از محیط زیست مطرح شده. یعنی با استفاده از افراد روحانی فعالیت نمایند. همچنین امام جمعه باید درخصوص مسایل آب به خوبی آموزش دیده باشد. علاوه بر مسجد، پوسرها، بروشورها، تابلو، کتابچه‌هایی با موضوع آب و بهداشت در اسلام می‌تواند مؤثر باشد.	۴۴- مساجد ۴۵- تبلیغات ۴۶- روحانیون ۴۷- امام جمعه ۴۸- پوستر ۴۹- بروشور ۵۰- تابلو ۵۱- کتابچه
احمدی و همکاران ۱۳۹۲	بررسی رابطه مسئولیت-پذیری و گرایش به صرفه جویی در مصرف آب مبتنی بر رویکرد اسلام	با افزایش مسئولیت‌پذیری در بین شهروندان، گرایش به صرفه جویی در مصرف آب افزایش می‌یابد و متغیر مسئولیت‌پذیری به دو صورت فردی و جمعی مطرح شده که نتایج نشان می‌دهد، همبستگی بعد مسئولیت‌پذیری فردی تقریباً دو برابر همبستگی بعد مسئولیت‌پذیری جمعی است.	۵۲- مسئولیت‌پذیری ۵۳- صرفه جویی ۵۴- مسئولیت‌پذیری فردی ۵۵- مسئولیت‌پذیری جمعی ۵۶- تعهد
طاهرپور و همکاران ۱۳۹۵	مبانی، اصول و روش-های تربیت شهروند زیست محیطی از دیدگاه اسلام	نتایج این پژوهش نشان داد که طبیعت، ماهیتی از اویی و به سوی اویی دارد و سراسر طبیعت کلمه الله است. همچنین یکی از اصول مطرح شده در این پژوهش، مسئولیت نسبت به حفظ نظام احسن طبیعت است که انسان با روش کسب و تقویت آگاهی نسبت به محیط زیست به عنوان نظام احسن می‌تواند در حفظ و بقای آن، سهیم باشد.	۵۷- مسئولیت ۵۸- کسب آگاهی

مجموعه‌ای مضامین سازمانده و پایه تشکیل شده‌اند. در شکل شماره ۱ این شبکه معرفی شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج و یافته‌های حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که مؤلفه‌های فرهنگ اسلامی شامل: ارزش، هنجار، باور و دانش است که این یافته‌ها با مبانی نظری پژوهش مانند نظریه والاس که سه مؤلفه ارزش، هنجار و باور را برای فرهنگ، مطرح نموده بود، نیز همخوانی دارد. همچنین با توجه به شکل شماره ۱ مشخص شده که باورهای اسلامی در رابطه با مصرف آب شامل مضامینی چون: خدا باوری (ایمان به خدا) به عنوان سازمان‌دهنده که رابط بین مضامین پایه‌ی: آخرت‌گرایی و محرومیت از نعمت الهی است. بررسی دقیق -

بعد از اتمام مرحله اول، و بدست آمدن ۱۵۶ کد مضمون (n₁)، که در جدول بالا تنها به بخشی از آن اشاره شده، پژوهشگر به دسته‌بندی کد مضامین جدول ۱، براساس متد استرلینگ پرداخته، در مرحله دوم، ۹۳ کد مضمون از بین مضامین، شناسایی و تلخیص شده (n₂)، که برای ایجاد توافق بین مضامین (M)، کد مضامین‌ها در سه دسته مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر، به منظور رسیدن به شبکه مضامین، دسته‌بندی می‌شوند.

با توجه به نتایج به دست آمده از دو جدول، شبکه مضامین فرهنگ اسلامی مصرف آب، از چهار مضمون فراگیر (اصلی) به نام باور، هنجار، ارزش و دانش تشکیل می‌یابد که هر کدام از این چهار مضمون، از

گرایی را تأیید می‌نماید که فاکتوری مهم در بحث مصرف آب، از نگاه سنت اسلامی می‌باشد. در چارچوب مطالعات کیفی تطابق نتایج، با نتایج مطالعات دیگر امکان‌پذیر نمی‌باشد. اما پژوهش‌هایی که در این چارچوب با روش‌های غیرکیفی (روش‌های کمی) انجام شده مانند نتایج پژوهش‌های شاه آبادی (۱۳۸۸) و فراهانی فرد (۱۳۸۸)، شاید بتوان این‌گونه برداشت نمود که این مطالعات با نتایج حاصل از شکل شماره ۱ هم راستا است و در موازات یکدیگر دانست. همچنین ارزش‌های اسلامی در رابطه با مصرف آب، که به عنوان آرمان‌های یک جامعه اسلامی تلقی می‌شود،

تر این مضامین نشان می‌دهد ایمان به خدا و ترس از آخرت و الطاف الهی می‌تواند عاملی بازدارنده در مصرف بیش از اندازه آب باشد. در پیرو تأیید یافته‌های این قسمت، حضرت علی (ع) می‌فرمایند: «بارش هیچ سالی کمتر از سال دیگر نیست ولی خدا هر جا بخواهد آن را فرود آورد و سنت الهی چنین است که هرگاه گروهی معصیت‌کار شوند، آن مقدار بارانی که برای آنان در نظر گرفته بود به جای دیگر می‌برد». امام سجاد (ع) نیز می‌فرماید: «گناهانی که مانع بارش رحمت آسمانی است عبارتند از: ستم قاضیان در داوری، شهادت ناحق، کتمان شهادت» (میزان‌الحکمه، ۴۶۹). این فرمایشات تماماً ترس از خداوند و آخرت

جدول (۲): دسته‌بندی مضامین حاصل از جدول (۱)

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده		مضامین فراگیر	
	مصرف مسئولان، نوع دوستی، رعایت حدود شرعی	تعهد	اجتماعی	فرهنگ اسلامی مصرف آب
جمعی	مسئولیت‌پذیری	اخلاقی		
فردی	رویه‌ای			
قناعت				
تقوا				
شکرگذاری				
پرهیز از اسراف				
صرفه‌جویی				
غسل	عادات مصرف	قانونی		
وضو	دوری از فساد اجتماعی			
جریمه				
زنان	خانواده	ارتقاء فرهنگ اسلامی	دانش	
کودکان				
امام جمعه	عمومی	آموزش همگانی	ارزش	
روحانیون				
کتابچه	تبلیغات	آب امانت الهی	باور	
بروشور				
پوستر	رسانه ملی	آب نعمت الهی		
دانشگاه				
امانتداری		آب مقدس	محرومیت از نعمت الهی	
آب مقدس				
مایه حیات		ایمان به خدا		
آب شفابخش				
آخرت‌گرایی				

می‌شود. بسیاری از مفسران «امانت الهی» را به معنای تکلیف و اطاعت گرفته‌اند و با عبارات مشابهی بیان می‌دارند، چنان‌که لازمه امانت، بازگرداندن آن است (طبرسی، ۱۳۷۷). پس حفظ و نگهداری از آب برای بقاء آن و تحویل به نسل آینده، یک ارزش، در جامعه اسلامی مطرح می‌شود. در رابطه با هنجارهای اسلامی همان‌گونه که از مبانی نظری پژوهش برآمد، این مضمون فراگیر (هنجار اسلامی) شامل ۴ سازمان‌دهنده‌ی: هنجار اجتماعی، هنجار اخلاقی (دینی)، هنجار قانونی، هنجار رویه‌ای و ۱۴ مضمون پایه می‌باشد. این مضامین (سازمان‌دهنده‌ها) که خود رابط بین مضمون فراگیر و مضامین پایه هستند، به عنوان هنجارهای مورد نظر در رابطه با مصرف آب در الگوی مورد قبول بکار رفته‌اند. هنجار اجتماعی، مرتبط با نقش مسئولیت‌پذیری افراد و احساس تعهد که باید هم به صورت فردی و هم به صورت جمعی (گروهی) در جامعه اسلامی در رابطه با مصرف آب حاکم باشد. هنجار اخلاقی اشاره به اعتقادات دینی مسلمانان در مورد رفتار با آب دارد از جمله: پرهیز از اسراف، قناعت، شکرگزاری و داشتن تقوا. هنجار قانونی اشاره به اعمال قوانین در جامعه اسلامی دارد که دوری از فساد اجتماعی و جرمه‌های قبوض آب که از طرف سازمان آب و فاضلاب اعمال می‌شود، می‌تواند به عنوان یک هنجار در جامعه اسلامی مطرح باشد و در نهایت هنجار رویه‌ای که مرتبط با روش‌ها و عادات مصرفی افراد جامعه است. استفاده از آب در اعمال وضو و غسل که جز واجبات مسلمان محسوب می‌شود. باید همراه با صرفه‌جویی و استفاده بهینه از آب باشد. نتایج حاصل از قسمت پژوهش می‌تواند مطابق با نتایج فراهانی (۱۳۸۸) که الگوی مصرف را همان هنجارهای حاکم بر عمل که خود برخاسته از ارزش‌ها و در نهایت فرهنگ جامعه می‌باشد دانسته و امروزه زندگی اجتماعی از طریق پیوند میان فرهنگ و اجتماع مشخص می‌شود. همچنین قناعت در فرهنگ غنی اسلام یکی از شاخص‌های بالندگی و آفرینندگی و

خلافت و عزت است که ممکن است در فرد یا یک ملت تحقق یابد، حضرت علی (ع) در این رابطه اشاره می‌فرماید: قناعت بهترین عامل برای سامان دادن به نفس و اصلاح آن است. همچنین در سوره ابراهیم آیه ۲۸ و واقعه آیه ۶۸ به بحث شکرگزاری و قدرانی از نعمات الهی اشاره مستقیم شده که کاملاً تأیید کننده یافته‌های این پژوهش می‌باشد. حضرت علی (ع) سفارشات زیادی به کارگزاران و فرمانداران خود نسبت به پرهیز از اسراف و تبذیر دارند و آنان را ملزم به صرف‌جویی و صحیح مصرف کردن بیت‌المال می‌کند، که این در راستای هنجار بدست آمده، مبنی بر تأکید اسلام به دوری از فساد اجتماعی و پرهیز از اسراف می‌باشد. همچنین در در آیه ۹۶ سوره اعراف می‌خوانیم: «اگر مردم ساکن در آبادی‌ها ایمان آورند و تقوا پیشه کنند برکات آسمان و زمین را بر آنان می‌گشاییم» که در راستای یافته‌های پژوهش می‌باشد. و در نهایت در رابطه با تأیید یافته‌ها در زمینه وجود آب برای غسل و وضو، در این رابطه امام صادق (ع) فرمودند: «ای مفضل! بدان که اساسی‌ترین نیاز زندگی مادی انسان آب است و نان. نیاز انسان به آب بیشتر از نیازش به نان است زیرا انسان آب را هم برای خوردن استفاده می‌کند و هم برای وضو، غسل، شستشوی لباس‌ها، سیراب‌سازی حیوانات و آبیاری باغ و مزارع، از این رو آب خرید و فروش نمی‌شود. و در انتها دانش اسلامی که به عنوان یک مضمون اصلی در نظر گرفته شده، و سازمان‌دهنده‌ای همچون ارتقاء فرهنگ اسلامی به عنوان رابط بین این مضمون با مضمون پایه‌ی: آموزش‌های همگانی که می‌تواند از طریق خانواده (زنان و کودکان) و آموزش‌های عمومی که از طریق رسانه ملی، مساجد (روحانیون و ائمه جمعه)، مدارس، دانشگاه و تبلیغات (پوستر، بروشور و کتابچه) در جهت رشد فرهنگ جامعه و الگوی مصرف بهینه مؤثر و کارساز باشد. در همین راستا می‌توان خانواده را اصلی‌ترین و

مصرف آب جامعه مسلمانان را نشان دهد. به طور خلاصه می‌توان گفت از دیدگاه قرآن و سنت در مسیر تعمیق ارزش‌ها و باورها و هنجارهای جامعه و به عبارتی در توسعه فرهنگی در یک جامعه اسلامی هر کدام از عوامل مؤثر در آن وظایف و شاخصه‌هایی دارند که در کشور ما هنوز استفاده مطلوب از آب به شکل یک فرهنگ جایگاه خاص خود را پیدا نکرده، در بسیاری از موارد با برخی روش‌های ساده اما کاربردی و مؤثر، صرفه‌جویی قابل توجهی در این بخش صورت خواهد گرفت، که با ارتقاء سطح فرهنگ بخصوص فرهنگ اسلامی مصرف آب، این مهم میسر می‌گردد. این امر با برنامه‌های تقویت مثبت و منفی رفتار، مانند آموزش‌های همگانی از طریق مساجد یا رسانه‌های عمومی و اعمال قانون (به صورت جریمه‌های نقدی) می‌تواند انجام شود. از آنجایی که در کشورهای اسلامی، دین تأثیر اساسی بر زندگی افراد جامعه دارد، برنامه‌های حفاظت از آب و تبلیغات آگاهی‌ساز براساس آموزه‌های اسلامی نشان داده است که بسیار سودمند، نتیجه‌بخش و از نظر اقتصادی در مناطق مختلف کشورهای اسلامی با صرفه است. فعالیت‌ها و برنامه‌های تبلیغاتی محافظت از آب معمولاً در اکثر کشورهای عربی و اسلامی به خاطر کمبود منابع آب انجام می‌شود. با توجه به اینکه کشور اسلامی ایران، از این قاعده مستثنی نمی‌باشد، لذا با در نظر گرفتن تدابیر لازم باید اقدام به حفظ این منبع خدادادی نمود. اگر به این موضوع با نگاهی جامعه‌شناختی بنگریم می‌توانیم بگوییم: در حال حاضر رفتار مصرفی ایرانیان که به باور بسیاری، از الگوها یا هنجارهای نامناسبی تبعیت می‌کند می‌تواند تحت تأثیر نظام ارزشی خاصی قرار گرفته باشد که با نظام ارزشی دینی آن‌گونه که در تعالیم دینی و سنت توصیف شده فاصله دارد. می‌توان اذعان کرد که در حال حاضر به دلیل غلبه رسانه‌ی فرهنگ غرب، مصرف آب مسلمانان از فرهنگ دینی فاصله گرفته است اگر بخواهیم بر مبنای تعالیم دینی به ارائه الگو برای رفتار

اثرگذارترین نهادی عنوان کرد که بهترین آموزش‌ها را داشته باشد. تا جایی که در این رابطه حضرت امام علی (ع) در حکمت شماره ۳۹۹ نهج البلاغه می‌فرماید: هر پدر نسبت به فرزند خود سه وظیفه مهم دارد: ۱- نام نیکو بر فرزندش انتخاب نماید، ۲- فرزند خود را خوب تربیت کند، ۳- به فرزندش قرآن آموزش دهد. همین موضوع، اهمیت و جایگاه خانواده را در آموزش مصرف بهینه آب، در متون اسلامی ما نشان می‌دهد. با نگاهی به سیره نبوی و دوران آغاز رسالت پیامبر اکرم (ص) که با تشکیل حکومت اسلامی وظایف دولت خود را با هدف رشد و تعالی جامعه انسانی بر محور تعالیم دینی متمرکز کرد بنابراین می‌توان یک نتیجه کلی گرفت که اساساً فلسفه وجودی حکومت اسلامی تشکیل یک جامعه ایست که مبتنی بر «دین‌مداری» باشد و تعلیم و تربیت اسلامی و جهت‌دهی به فرایند هویت‌پذیری انسانی را که در مسیر اهداف متعالی و کمال الهی باشد از اصلی‌ترین و مهم‌ترین مسئولیت‌ها و وظایف حکومتی بشناسد. بنابراین اجرای احکام شرعی ناظر بر حیات فردی و اجتماعی عامل اصلی توسعه فرهنگی از دیدگاه قرآن و سنت است. با توجه به روند افزایش سریع جمعیت در دهه‌های اخیر و در نتیجه تمایل بیشتر به بهره‌برداری از منابع و نیز مصرف بیشتر، تدوین الگوی مصرف متناسب با وضع جامعه و افراد آن، امری ضروری به نظر می‌رسد. در دین اسلام با توجه به نگاه همه‌جانبه‌ایی که اسلام به مسئله مصرف دارد، و با توجه به اینکه دین اسلام کامل‌ترین دین‌ها می‌باشد و از کوچک‌ترین تا بزرگ‌ترین مسائل ریز و درشت ارائه راهکار نموده است، می‌توان براساس متون اسلامی، دستورالعمل جامعی برای اصلاح الگوی مصرف تدوین نمود. به طور کلی هدف از انجام این پژوهش بررسی مؤلفه‌های مؤثر بر مصرف آب از دیدگاه فرهنگ اسلامی بود که در آن فرهنگ اسلامی مصرف آب معادل چهار مؤلفه باور، هنجار، ارزش و دانش در نظر گرفته شد. لذا ترکیب این چهار مؤلفه می‌تواند فرهنگ اسلامی

احمدی، ساریسا و نصرت پور، سمیه و مظاهری، زهره و خزایی موغانی، سولماز (۱۳۹۰). اهمیت مصرف آب و تقدس آن از دیدگاه اسلام، همایش بین‌المللی دانش سنتی مدیریت منابع آب، ص ۵.

اسدی، ع (۱۳۸۸). مواجهه آیات و روایات با جنبه‌های منفی فرهنگ‌پذیری، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

امامقلی‌زاده، سعید ریسی مهدیه (۱۳۹۱). فرهنگ مصرف آب از دیدگاه اسلام و قرآن و راهکارهای بهبود آن. مجله مهندسی فرهنگی، س ۶، ش ۶۳ و ۶۴: ۳۰-۴۷. ایتزن، د.ا. (۱۳۷۶). فرهنگ به مثابه معاف مشترک انسانی. ترجمه ت ضیاء. مجله نامه فرهنگ، ص ۲۷.

برات نژاد، محمدضا و اکبری خانقاه، ملیحه (۱۳۹۳). بررسی الگوهای مصرف از منظر ارزش‌های اسلامی، جهاد دانشگاهی واحد مشهد.

بهار، مه‌ری (۱۳۹۰). مصرف و فرهنگ، سازمان مطالعه و تدوین علوم انسانی دانشگاه‌ها، انتشارات: سمت.

تاری، فتح‌الله و غلامی باغی، سعید (۱۳۹۰). تأثیر فرهنگ بر اصلاح الگوی مصرف در کشور و راهکارهای بهبود آن، ماهنامه مهندسی فرهنگی، س ۵، شماره ۵۱ و ۵۲: ۷۵-۸۴.

تجریشی، مسعود و ملکی نسب، احمد و ابریشم چی، احمد (۱۳۸۶). ارزیابی صرفه‌جویی در مصرف آب خانگی به واسطه استفاده از قطعات کاهنده مصرف، مجله آب و فاضلاب، ۶۲: ۱۲-۱.

جعفری، محمدتقی (۱۳۹۰). فرهنگ پیرو و فرهنگ پیشرو، تهران: مؤسسه تدوین و نشر آثار علامه جعفری.

چلبی، مسعود (۱۳۹۱). جامعه‌شناسی نظم، انتشارات: نشر نی، چاپ پنجم.

حلی، نجم‌الدین جعفر بن حسن (۱۴۱۴ق). " و سنن الغسل ... و الغسل " بصاع شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، ج ۱، ص ۲۰، چاپ دوم، مؤسسه

مصرفی پرداخته باشیم باید به مفاهیم تقبیح اسراف و بیهودگی، آن، آخرت گرایی، تقوی، شکرگزاری از نعمات و... علی - الخصوص اعتدال که حوزه مفهومی الگوی مصرف را تشکیل می دهند توجه خاص نمود. آنچه گفته شد می - تواند ما را به قواعد مربوط به فرهنگ مصرف آب از منظر اسلام رهنمود سازد. بر همین اساس پیشنهاد می - گردد: ۱- برای بهبود عملکرد و رفتارهای بهینه مصرف آب، لازم است منابع آگاهی بخش تقویت شود و فرآیند فرهنگ اسلامی مصرف آب به کمک همه سازمان‌ها و نهادهای دولتی (نظیر مدارس، دانشگاه، رسانه ملی) و غیردولتی (نظیر مساجد، فرهنگ‌سراها، خانواده و...) انجام شود و کیفیت آموزش‌های اسلامی ارتقاء یابند. ۲- معرفی الگوهای مصرفی مناسب در زمینه‌های فردی، خانوادگی و سازماندهی آن از طریق ساخت فیلم‌های مذهبی (شیوه رفتار ائمه)، چاپ کتاب‌های مذهبی، طراحی مسابقات با محوریت رفتار معصومین (اعتدال و قناعت و...) در بین دانش‌آموزان که سفیران فرهنگی آینده هستند. ۳- تقبیح زندگی تجملی و اشرافی در برنامه‌های صدا و سیما (از طریق ساخت انیمیشن، سریال و...) ۴- ایجاد این درک و آگاهی در جامعه، که مصرف بی‌رویه آب، خیانت به آیندگان است. ۵- تقبیح و مذمت رفتارهای نادرست و مغایر با ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی مانند: چشم و هم‌چشمی، اسراف، تجمل، رفاه زدگی. ۴- ارائه الگوهای رفتاری مصرفی متناسب با فرهنگ اصیل اسلامی مانند قناعت، صرفه‌جویی و ساده زیستی.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

الکافی، جلد ۴.

احمدی، سیروس و میرفردی، اصغر و زارعی، قاسم (۱۳۹۲). بررسی رابطه مسئولیت‌پذیری و گرایش به صرفه‌جویی در مصرف آب مبتنی بر رویکرد اسلام. جامعه‌شناسی کاربردی، ۲۴ (۲): ۱۸۵-۲۰۰.

- اسماعیلیان، قم.
- خاشعی، وحید و مستمع، محمد (۱۳۹۰). هوش فرهنگی مدیران، عامل کلیدی موفقیت در مدیریت سازمان‌های هزاره سوم، ماهنامه مهندسی فرهنگی، س ۵، ش ۵۱ و ۵۲، ص ۶۲-۷۲.
- خواجه نوری، بیژن و مساوات، سید ابراهیم و مؤذنی، مریم (۱۳۹۱). مذهب و رفتار مصرف‌کننده، فصلنامه زن و جامعه، س ۳، ش ۳، ص ۷۹-۱۰۴.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا، انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- رحیمی فراهانی، مریم و محرابی، انیسه (۱۳۹۰). اهمیت مدیریت منابع آب از دیدگاه اسلام و قرآن، همایش بین‌المللی دانش سنتی مدیریت منابع آب، ص ۲۲-۳۴.
- رزاقی الف (۱۳۸۹). آشنایی با اقتصاد ایران، تهران: نشر نی.
- سیدی‌نیا، سیداکبر (۱۳۹۰). جامعه‌شناسی مصرف و مصرف‌گرایی مبتنی بر اسلام، مجله اقتصاد اسلامی، س ۶، ش ۳۴، ص ۱۵۱-۱۷۵.
- شاه آبادی، ع (۱۳۸۹). تجمل و اسراف، مرکز پژوهش‌های مجلس.
- صالحی امیری، ر (۱۳۸۶). مفاهیم و نظریه‌های فرهنگی، تهران: انتشارات: ققنوس.
- طاهرپور، محمد شریف و جاویدی، طاهره و باقری، خسرو و نقی‌زاده، حسن (۱۳۹۵). مبانی، اصول و روش‌های تربیت شهروند زیست محیطی از دیدگاه اسلام. مجله پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، س ۲۴، ش ۳۰، بهار ۱۳۹۵، ص ۵۵-۸۷.
- طبرسی، فضل‌بن‌حسن (۱۳۷۷). تفسیر جوامع الجامع، تهران: انتشارات دانشگاه تهران و مدیریت حوزه علمیه قم.
- علوی ینجه، سیده مریم و مکلف سربند، ابراهیم (۱۳۹۳). سرفصل‌های آموزشی اصلاح الگوی مصرف آب، همایش ملی راهکارهای بحران آب در ایران و خاورمیانه، شیراز، ص ۵-۱.
- غلامرضایی، علی اصغر (۱۳۸۹). مبانی مصرف‌گرایی در دنیای جدید و اصول مصرف در اسلام با تأکید بر رسانه ملی، فصلنامه پژوهش‌های ارتباطی س ۱۷، ش ۱ (پیاپی ۱۶)، ص ۱۱-۳۰.
- فراهانی فرد، سعید (۱۳۸۹). اقتصاد منابع طبیعی از منظر اسلام (اصول و مبانی)، مجموعه مقالات ارائه شده در همایش بین‌المللی محیط زیست، تهران، ص ۱۶۵-۱۷۹.
- فراهانی فرد، سعید (۱۳۸۸). اصلاح الگوی مصرف و محیط زیست، مجله اقتصاد اسلامی، س ۹، ش ۳۴، ص ۱۶۹-۱۷۸.
- فراهانی، ف (۱۳۸۸). الگوی مصرف و هویت فرهنگی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد واحد علوم تحقیقات تهران.
- فرهینی‌فر، محسن و همتی‌فر، مجتبی (۱۳۸۹). تبیین مبانی اصول و روش‌های اصلاح الگوی مصرف با تأکید بر متون اسلامی، دو فصلنامه تربیت اسلامی، س ۵، ش ۱۰، ص ۴۵-۷۷.
- فرهادی بانسوله، بهمن و دهقان موروزه، علی (۱۳۹۳). اثرات آبیاری اراضی بر محیط زیست و گسترش بحران آب، دومین همایش ملی بحران آب (تغییر اقلیم، آب و محیط زیست)، شهرکرد، دانشگاه شهرکرد.
- قلی‌زاده، آزاده (۱۳۹۰). جامعه‌شناسی فرهنگی، چاپ اول نشر معاونت پژوهش دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.
- کریمی لیلا (۱۳۸۹). بررسی عوامل جامعه‌شناختی مؤثر بر رفتار زیست محیطی (با تکیه بر رفتار مصرف آب)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم انسانی دانشگاه پیام نور واحد تهران.
- کشتی آرای، نرگس (۱۳۸۷). طراحی و اعتبار بخشی

دینی، ایران، مشهد، ص ۱-۱۶.
 یغمایی، لیلا و خدافل، مرتضی و علیخانی، امیرمتین و صبوحی، محمود (۱۳۸۹). قداست آب و الگوی مصرف آن از دیدگاه اسلام و قرآن، همایش علمی چالش آب در استان قم، گذشته، حال و آینده، ۱۹ خرداد ۱۳۸۹، دانشگاه قم.

- Abderrahman Jah, Ch (2015). "Water in Islamic Culture" <http://www.ecomena.org/water-islam>
 Absar, S.M (2013). The Future of Water Resource Management in the Muslim World, Journal of Futures Studies, March 2013, 17(3): 1-20
 Attride-Stirling, J (2001). Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research, J. Qualitative Research, Vol. 1, No. 3: 385-405.
 Boyatzis, R.E (1998). Transforming qualitative information: thematic analysis and code development, www.Sage.com.
 Braun, V, Clarke, V (2006). Using thematic analysis in psychology, Journals, Qualitative Research in Psychology, 3 (2): 77-101.
 Easterby, S.M, Lyles, M.A (2003). The Medford Blackwell Handbook of Organisaonal Learning and Knowledge Management, Blackwell, Oxford, 87-112.
 Gall, M.D, Borg, W.R, Gall, G.P (2015). Qualitative and Quantitative research methods in Education and Psychology.
 Johari, N.H, Hasdinor Hasan, O, Anwar, R, Kamaruzaman, M.F (2013). A behavior study on ablution ritual among Muslim in Malaysia Proc, 4th International Conference on New Horizons in Education. Social and Behavioral Sciences 106: 6-9.
 Malhotra, Y (2004). Why knowledge management systems fail?, enablers and constraints of knowledge management in human enterprises, in Koenig, M.E.D. Web Pages: <http://www.iasjoo.com/dictionarv>.
 Siraj, M.A, Tayab, M.A.K (2017). Water in Islam. Publish: Springer International Publishing.

یادداشت‌ها

- 1 Stirling-Attride
 2 Johari
 3 Abderrahman jah
 4 Siraj & Tayab
 5 Absar
 6 culture
 7 Girts
 8 Vallas
 9 Islamic Culture
 10 Consumption

الگوی برنامه درسی تجربه شده در آموزش عالی مبتنی بر رویکرد پدیدارشناسی-فمینیستی، پایان‌نامه دکتری، دانشکده تحصیلات تکمیلی دانشگاه آزاد اصفهان واحد خوراسگان.
 کیانیان، محمدکیا و نوری، الهام و دژالون، لیلا (۱۳۹۱). اهمیت آب باران از دیدگاه دین مقدس اسلام و مدیریت آن در الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و افزایش تولید ملی، اولین کنفرانس ملی راهکارهای دستیابی به توسعه پایدار. ۷ صفحه.
 گرانمایه‌پور، علی و بیگدلی‌نژاد، مجید (۱۳۹۲). بررسی نقش آموزشی رسانه ملی در اصلاح الگوی مصرف آب در بین شهروندان تهرانی، نشریه فرهنگ ارتباطات، دوره ۳، ش ۹، ص ۱۹۵-۲۲۰.
 گی‌روشه (۱۳۹۰). کنش اجتماعی، ترجمه هما زنجانی - زاده، چاپ چهارم، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
 محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۹۰). الگوی مصرف از منظر قرآن و احادیث، قم: الحدیث.
 مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). مجموعه آثار، قم: انتشارات صدرا.
 ملکی، امیر و صالحی، صادق و کریمی، لیلا (۱۳۹۳). بررسی رابطه پارادایم نوین اکولوژیکی و رفتار مصرف آب، مجله آب و فاضلاب، س ۲۵، ش ۱، ص ۱۲۲-۱۲۸.
 وفایی تبار، موسی الرضا (۱۳۹۲). آب و حفاظت از آن در فرهنگ اسلامی، کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه

- 11 Easterby
 12 Malhotra
 13 Qual
 14 Thematic Analysis
 15 Braun & Clarke
 16 Theme
 17 Boyatzis
 18 Thematic Network
 19 Gall